

पीक कापणी प्रयोगामध्ये सुसूत्रता
आणण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना.

महाराष्ट्र शासन
महसुल व वन विभाग

शासन परिपत्रक क्र.- एससीवाय-२०२२/प्र.क्र.५७/म-७
मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगरू चौक, मंत्रालय, मुंबई.
दिनांक: १८ ऑक्टोबर, २०२२

वाचा:-

- १) शासन निर्णय, कृषी व सहकार विभाग, क्र. सांख्यिकी-७०७५/४०५५७-B-११-A,
दिनांक २३ ऑगस्ट, १९७५
- २) शासन निर्णय, महसुल व वन विभाग, क्र. एससीवाय-२०१३/प्र.क्र.२०७/म-७,
दिनांक ०३ नोव्हेंबर, २०१५
- ३) शासन निर्णय, महसुल व वन विभाग, क्र. संकीर्ण-२०१७/प्र.क्र.१७३/म-७,
दिनांक ०७ ऑक्टोबर, २०१७ व दिनांक २८ जून, २०१८
- ४) शासन निर्णय, महसुल व वन विभाग, क्र. एससीवाय-२०१८/प्र.क्र.२३७/म-७,
दिनांक ११ फेब्रुवारी, २०१९
- ५) प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेच्या केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचना, २०२०

प्रस्तावना:-

पीकांच्या उत्पादनाची आकडेवारी राज्य तसेच केंद्र शासनास अनेक मुलभुत आणि धोरणात्मक बाबींसाठी आवश्यक असते. महाराष्ट्र राज्यामध्ये पीकांच्या उत्पादनाचा अंदाज अंतिम करण्यासाठी सन १९४४-४५ सालापासून पीक कापणी प्रयोग राबविण्यात येतात. या प्रयोगातील सरासरी उत्पादनाच्या प्राप्त आकडेवारीचा उपयोग राज्य व जिल्हा पातळीवरील निरनिराळ्या पीकांच्या दर हेक्टरी सरासरी उत्पादनाचा विश्वासाह अंदाज काढणे, कृषी मालाच्या उत्पादनाबरोबरच कृषी उत्पादनाची खरेदी, आयात निर्यात धोरण, किमान आधारभूत किंमत इत्यादी अनेक बाबींवर धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी करण्यात येतो. तसेच पीकांची पैसेवारी निश्चित करण्यासाठी तालुका पातळीवर ५ वर्षांची पीकांच्या सरासरी उत्पादनाची आकडेवारी उपलब्ध करून देण्यात येते. याशिवाय पीक विमा योजनेच्या नुकसान भरपाईसाठी सुध्दा सदर आकडेवारीचा उपयोग करण्यात येतो.

२. महसुल विभागाकडून पैसेवारी ठरविण्यासाठी ग्रामपंचायतनिहाय स्वतंत्र प्रमुख पीकाचे ६ पीक कापणी प्रयोग घेण्यात येतात. महाराष्ट्रामध्ये एकूण ग्रामपंचायतींची संख्या २८२४० एवढी असून प्रति ग्रामपंचायत सहा (६) प्रमाणे एका मुख्य पीकाकरिता एकूण १,६९,४४० एवढे पीक कापणी प्रयोग हे मंडळाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली महसुल विभागामार्फत घेतले जातात. तसेच पीक सर्वेक्षण योजना व प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेतर्गत खरीप, रब्बी व उन्हाळी हंगामाकरिता सर्वसाधारणपणे ९०,००० ते १,२०,००० इतके पीक कापणी प्रयोग घेतले जातात. सदरचे पीक कापणी प्रयोगांच्या कामाची व्याप्ती मोठी असल्याने हे प्रयोग काल मर्यादेत पूर्ण करण्यास अडचणी येतात.

३. पीक कापणी प्रयोग व पैसेवारीच्या कार्यपद्धतीत सुसूत्रता नसल्यामुळे एकाच क्षेत्रामध्ये पीकाची वेगवेगळी उत्पादकता दर्शविल्यामुळे प्रशासकीय अडचणी उद्भवतात. पीक कापणी प्रयोगामध्ये सुसूत्रता आणून Single Series पद्धतीचा अवलंब करून पीक कापणी प्रयोगाद्वारे महसुल मंडळनिहाय प्राप्त

होणाऱ्या सरासरी उत्पादनाच्या आकडेवारीचा उपयोग यापुढे पीकाचे उत्पादन, पैसेवारी, व पीक विमा नुकसान भरपाई निश्चिती करिता उपयोगात आणणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सध्याच्या पीक कापणी प्रयोगाच्या कार्यपद्धतीत सर्वसमावेशक सुधारणा करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती. त्यानुसार खालीलप्रमाणे सुधारीत कार्यपद्धतीचा अवलंब करण्यास शासन मान्यता देत आहे.

शासन परिपत्रक:-

१. पीक कापणी प्रयोगासाठी निवड करण्याची कार्यपद्धती :-

१.१) गावांची यादी तयार करणे.

केंद्र शासनाच्या “पीकांचे क्षेत्रफळ वेळेवर कळविण्याची योजना” (Timely Reporting of the Agriculture intelligence) अंतर्गत दरवर्षी मंडळातील एकूण गावांपैकी २० टक्के गावे रॅण्डम पद्धतीने निवडली जातात. मंडळातील सर्व गावांची ५ वर्षात निवड केली जाते. निवडलेल्या गावात गतवर्षी घेण्यात आलेल्या पीकांची माहिती संबंधित मंडळ अधिकारी यांच्याकडून घेण्यात येते. मंडळ अधिकारी यांच्याकडून प्राप्त यादीवरून प्रशिक्षणाच्या वेळी याकरिता गावांची अंतिम यादी निश्चित करण्यात यावी.

१.२) पीक कापणी प्रयोगासाठी निवडलेली गावे क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांना कळविणे :-

पीक कापणी प्रयोगासाठी १.१) नुसार अंतिम केलेली गावे जिल्हास्तरीय पीक कापणी सनियंत्रण समितीने, तहसिलदार, तालुका कृषी अधिकारी व गट विकास अधिकारी यांच्यामार्फत क्षेत्रीय कर्मचारी यांना कळविण्याची कार्यवाही करावी.

२. पीक सर्वेक्षण, प्रधानमंत्री पीक विमा योजना व पैसेवारी करिता सर्वसामवेशक पीक कापणी प्रयोग संख्या :-

२.१) पैसेवारी ठरविण्याकरिता राजस्व निरीक्षक अथवा तत्सम अधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली ग्रामपंचायतवार प्रत्येक प्रमुख पीकांचे किमान ६ पीक कापणी प्रयोग घेण्यात येतात. तसेच प्रधानमंत्री पीक विमा योजना अंतर्गत महसूल मंडळ/मंडळ गटस्तरावर १२ व तालुकास्तरावर १८ पीक कापणी प्रयोग घेण्यात येतात. तसेच, विमा अधिसूचित नसलेल्या पीकांसाठी संबंधित जिल्ह्यातील पेरणी क्षेत्रानुसार किमान २४ पीक कापणी प्रयोग घेण्यात येतात.

२.२) यापुढे पीक सर्वेक्षण, पीकांचे उत्पादन, प्रधानमंत्री पीक विमा योजना व पैसेवारी करिता विमा अधिसूचित असलेल्या पीकांसाठी सर्वसमावेशक पीक कापणी प्रयोग संख्या खालीलप्रमाणे राहिल.

अ.क्र.	पीक कापणी प्रयोगाचे पीक विमा अधिसूचित क्षेत्र	किमान पीक कापणी प्रयोग संख्या
१	महसूल मंडळ/महसूल मंडळ गट	१०

तसेच, विमा अधिसूचित नसलेल्या पीकांसाठी संबंधित जिल्ह्यातील पेरणी क्षेत्र ८० हजार हेक्टरहून अधिक असल्यास किमान १५० पीक कापणी प्रयोग, सदर क्षेत्र २० हजार ते ८० हजार हेक्टर असल्यास किमान १२० पीक कापणी प्रयोग व ते क्षेत्र २० हजार हेक्टरपेक्षा कमी असल्यास किमान ८० पीक कापणी प्रयोग जिल्हास्तरावर घेण्यात यावेत.

२.३) सद्यस्थितीमध्ये बहुतांश पीकांकरिता अधिसूचित क्षेत्र महसूल मंडळ आहे त्यानुसार पीक कापणी प्रयोगाचे नियोजन करावे. पैसेवारी निश्चित करताना वरीलप्रमाणे निश्चित केलेल्या पीक कापणी प्रयोगांच्या संख्येच्या आकडेवारीच्या आधारावर करावी.

२.४) क्षेत्रिय स्तरावर पीक कापणी प्रयोगाचे नियोजन करताना महसूल मंडळ वा महसूल मंडळ गटस्तरावर किमान पीक कापणी प्रयोगांपेक्षा अधिकच्या पीक कापणी प्रयोगांचे ग्रामपंचायत स्तरावर नियोजन करण्याचे संबंधित जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी यांना स्वातंत्र्य देण्यात येत आहे.

३. पीक कापणी प्रयोगाचे यंत्रणानिहाय वाटप:-

३.१) महसूल, कृषी व ग्रामविकास यंत्रणेमार्फत पीक कापणी प्रयोगांची अंमलबजावणी करण्यात येऊन जिल्ह्याचे निवासी उपजिल्हाधिकारी यांचे अध्यक्षतेखाली असलेल्या जिल्हास्तरीय पीक कापणी प्रयोग सनियंत्रण समितीच्या उपस्थितीत तिन्ही यंत्रणेला खरीप, रब्बी व उन्हाळी हंगामातील एकुण नियोजनाच्या सम प्रमाणात पीक कापणी प्रयोगाचे वाटप करावे. पीक कापणी प्रयोगांची अंमलबजावणी महसूल यंत्रणेकडील मंडळ अधिकारी /पटवारी /तलाठी, कृषि यंत्रणेकडील कृषि सहायक व ग्रामविकास यंत्रणेकडील ग्रामसेवक /ग्रामविकास अधिकारी यांनी करावी.

४. पीक कापणी प्रयोग मार्गदर्शक सुचना:-

४.१) संदर्भ क्र ३ येथील शासन निर्णय दिनांक ०७ ऑक्टोबर, २०१७ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या राज्यस्तरीय दुष्काळ देखरेख समितीच्या (State Level Drought Monitoring Committee) मार्गदर्शनाखाली मुख्य सांख्यिकी अधिकारी, कृषी आयुक्तालय, पुणे हे खरीप व रबी हंगामाच्या सुरवातीस पीक कापणी प्रयोगाच्या मार्गदर्शक सूचना व वेळापत्रक स्वतंत्रपणे निर्गमित करतील.

५. दुष्काळ घोषित करण्याबाबत:-

५.१) दुष्काळ व्यवस्थापन संहिता, २०१६ व त्यासंदर्भातील शासन निर्णय, दिनांक ०७.१०.२०१७, दिनांक २८.०६.२०१८ व दिनांक ११.०२.२०१९ अन्वये Trigger-१ व Trigger-२ तालुके निश्चित करण्यामध्ये येत असलेल्या अडचणी विचारात घेऊन, राज्य शासनाने MRSAC यांच्या सहाय्याने दुष्काळाचे मुल्यांकन करण्यासाठी Maha MADAT नावाची संगणकीय प्रणाली कार्यान्वित केलेली आहे. त्या प्रणालीच्या मदतीने Trigger-१ व या तालुक्यापैकी Trigger-२ लागू झालेले तालुके निश्चित केले जातात. Trigger-२ लागू झालेल्या तालुक्यामध्ये मध्यम किंवा गंभीर दुष्काळ निश्चित करण्यासाठी मात्र क्षेत्रिय स्तरावरून Ground Truthing ची कार्यवाही करणे बंधनकारक आहे. त्यामध्ये कोणताही बदल करण्यात येणार नाही.

५.२) Trigger-२ लागू झालेल्या तालुक्यांतील १०% गावे रँडम पध्दतीने निवडून सदरचे क्षेत्रीय सर्वेक्षण (सत्यापन) केवळ पीक नुकसानीचे प्रमाण ठरविण्यासाठी करण्यात येते. पीकनुकसानीचे प्रमाण ३३% पेक्षा जास्त असल्यास असे तालुके दुष्काळी म्हणून घोषित केली जाण्यास पात्र ठरतात, तसेच पीकनुकसानीचे प्रमाण ५०% पेक्षा जास्त असल्यास गंभीर दुष्काळ सूचित होतो. सदर क्षेत्रीय सर्वेक्षणाचा उपयोग केवळ पीक नुकसानीचे प्रमाण ठरविण्यासाठी असून, याचा उपयोग कुठेही पीकांच्या उत्पादनाची आकडेवारी अथवा पीकांच्या उत्पादनाचा अंदाज अंतिम करण्यासाठी करण्यात येऊ नये. सत्यापनाच्या कालावधीत वरीलप्रमाणे पीक कापणी प्रयोगाची कार्यवाही सुरू असल्यास, त्याची आकडेवारी सत्यापनासाठी उपयोगात आणता येईल.

५.३) दुष्काळ व्यवस्थापन संहितेमधील उक्त कार्यपध्दतीनुसार दुष्काळ जाहीर करण्यासाठी आता पैसेवारीचा उपयोग केला जात नाही. तथापि, इतर प्रयोजनासाठी उपयोगी व्हावे, याकरिता महसूल मंडळनिहाय पैसेवारी निश्चित करण्यात येईल व ती त्या मंडळातील गावांसाठी लागू राहील.

६. राज्यस्तरीय, जिल्हास्तरीय व तालुकास्तरीय पीक कापणी प्रयोग समिती:-

६.१) राज्यस्तरीय पीक कापणी प्रयोग संनियंत्रण समिती:-

राज्यातील हंगामनिहाय आयोजित करण्यात येणाऱ्या पीक कापणी प्रयोगाचे राज्यस्तरीय संनियंत्रण करण्यासाठी संदर्भ क्र ३ मधील राज्यस्तरीय दुष्काळ देखरेख समिती (State Level Drought Monitoring Committee) कार्य करेल.

६.२) राज्यस्तरीय पीक कापणी प्रयोग समन्वय समितीची कार्ये:-

१. राज्यस्तरीय पीक कापणी प्रयोगांचे संनियंत्रण व नियोजन करणे.
२. राज्यातील हंगामनिहाय आयोजित करण्यात येणाऱ्या पीक कापणी प्रयोगांचे कृषि, महसूल व ग्रामविकास विभागाशी समन्वय ठेवून अंमलबजावणी करणे.
३. पीकांच्या उत्पादनाची आकडेवारी अचूक व वेळेत उपलब्ध होण्यासाठी कार्यवाही करणे.
४. पीक कापणी प्रयोगाच्या वेळी येणाऱ्या विविध अडचणीच्या संदर्भात विचार विनिमय करून निर्णय घेणे.

६.३) जिल्हास्तरीय पीक कापणी प्रयोग संनियंत्रण समितीची रचना व कार्ये:-

पीक कापणी प्रयोगांचे नियोजनानुसार वाटप, अमलबजावणी आणि पर्यवेक्षणासाठी खालीलप्रमाणे जिल्हास्तरीय पीक कापणी प्रयोग संनियंत्रण समिती स्थापन करण्यात येत आहे.

१. निवासी उपजिल्हाधिकारी	: अध्यक्ष
२. उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (ग्रामपंचायत), जिल्हा परिषद	: सदस्य
३. कृषि विकास अधिकारी, जिल्हा परिषद	: सदस्य
४. सॅम्पल सर्वे ऑर्गनायझेशनचे प्रतिनिधी	: सदस्य
५. विमा कंपनीचे प्रतिनिधी	: सदस्य
६. कृषि उपसंचालक, जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी कार्यालय	: सदस्य सचिव

६.४) पीक कापणी प्रयोगाचे तालुकास्तरावरील समितीची रचना व कार्ये:-

तालुकास्तरीय पीक कापणी प्रयोगाचे सनियंत्रण करणे, कृषि, महसूल व ग्राम विकास विभागाशी समन्वय ठेवून अंमलबजावणी करणे, पीकांच्या उत्पादनाची आकडेवारी अचूक व वेळेत उपलब्ध होण्यासाठी कार्यवाही करणे, पीक कापणी प्रयोगाच्या वेळी येणाऱ्या विविध अडचणीच्या संदर्भात विचार विनिमय करून निर्णय घेणे व योजनेची अमलबजावणी मार्गदर्शक सूचनांच्या अधिन राहून कार्यवाही करणे, याबाबतची तालुकास्तरावर समिती खालीलप्रमाणे स्थापन करण्यात येत आहे.

१) तहसीलदार	: अध्यक्ष
२) गटविकास अधिकारी, पंचायत समिती	: सदस्य
३) तालुका कृषि अधिकारी	: सदस्य
४) संबंधित तालुका कार्यालयातील कृषि अधिकारी	: सदस्य सचिव
५) संबंधित विमा कंपनीचे प्रतिनिधी	: सदस्य

७. ग्रामस्तरीय समितीची रचना व कार्ये:

महसूल विभागाकडील पीक कापणी प्रयोग असल्यास तलाठी ग्रामस्तरीय समितीचे अध्यक्ष राहिल. कृषि विभागाकडे पीक कापणी प्रयोग असल्यास या समितीचे अध्यक्ष कृषि सहायक राहिल व ग्राम विकास विभागाकडे पीक कापणी प्रयोग असल्यास समितीचे अध्यक्ष ग्राम सेवक राहिल. याचबरोबर पीक कापणी प्रयोग घेण्यात येणाऱ्या गावातील ग्रामस्तरिय समितीमध्ये दोन प्रगतशील शेतकरी यांचा समावेश करण्यात येत असून त्यानुसार खालीलप्रमाणे ग्रामस्तरिय समितीची रचना सुधारीत करण्यात येत आहे.

१. कृषि सहायक/ग्रामसेवक /तलाठी	: अध्यक्ष
२. ग्रामपंचायत नामनिर्देशित एक ग्रामपंचायत सदस्य	: सदस्य
३. पोलिस पाटील	: सदस्य
४. प्रगतशील शेतकरी	: सदस्य
५. प्रगतशील शेतकरी	: सदस्य

८. पीक कापणी प्रयोगासाठी श्रमीक सेवा मजुरी:-

वेळोवेळी निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक सूचनेप्रमाणे प्रति पीक कापणी प्रयोगनिहाय देय मानधन अनुज्ञेय राहिल.

९. जिल्ह्यात पीक कापणी प्रयोगासाठी मोबाईल ॲपचा प्रभावीपणे वापर :-

उपरोक्त संदर्भ क्र. ५ नुसार पीक विमा योजनेंतर्गत पीक कापणी प्रयोगाचा तपशिल संकलीत करणेसाठी मोबाईल ॲपचा १०० टक्के वापर करणे बंधनकारक केले आहे. त्यानुसार पीक कापणी प्रयोगाच्या १०० टक्के नोंदी CCE App वर होण्याच्या दृष्टीने क्षेत्रिय कर्मचारी यांनी कार्यवाही करावी. याबाबत आयुक्त (कृषि), महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांनी आवश्यक सूचना निर्गमित कराव्यात.

१०. पीक कापणी प्रयोगाद्वारे प्राप्त आकडेवारी पीकांची उत्पादकता, पीकविमा, पैसेवारी व इतर बाबीकरिता ग्राह्य धरण्यात यावी. पैसेवारी समितीने स्वतंत्र पीक कापणी प्रयोग आयोजित करण्याची आवश्यकता नाही. पीक कापणी प्रयोगाच्या आकडेवारीचा उपयोग करून विहीत कार्यपद्धतीनुसार परिच्छेद ६.४ नुसार गठीत समितीने मंडळनिहाय पैसेवारी जाहीर करावी.

११. पीक कापणी प्रयोगांमध्ये सुसूत्रता येण्याकरिता सर्व संबंधितांनी वरीलप्रमाणे सूचनांचे पालन करावे. सर्व विभागीय आयुक्त, आयुक्त (कृषि) व सर्व जिल्हा परिषदांचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी आवश्यक ते पूरक आदेश सर्व संबंधितांना निर्गमित करावेत.

१२. Single Series पद्धतीचा अवलंब करून पीक कापणी प्रयोगाद्वारे प्राप्त होणाऱ्या आकडेवारी संदर्भातील विधिमंडळ कामकाज, न्यायालयीन प्रकरणे, नागरिकांना माहिती पुरविणे व इतर अनुषंगिक बाबी कृषी विभागामार्फत हाताळण्यात येतील.

१३. सदरचे परिपत्रक कृषी विभाग व ग्रामविकास विभाग यांच्या सहमतीने निर्गमित करण्यात येत आहे.

१४. सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संकेतांक २०२२१०१८१७०४३९९६१९ असा आहे. हे परिपत्रक डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(संजय औ. धारूरकर)

उप सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

- १) मा. राज्यपाल यांचे सचिव, मलबार हिल, मुंबई
- २) मा. मुख्यमंत्री यांचे अपर मुख्य सचिव, मंत्रालय, मुंबई
- ३) मा. उपमुख्यमंत्री यांचे सचिव, मंत्रालय, मुंबई
- ४) सर्व मा. लोकसभा सदस्य/राज्यसभा सदस्य (महाराष्ट्रातील)
- ५) सर्व मा. विधानसभा सदस्य/विधान परिषद सदस्य
- ६) सर्व मा. मंत्री/राज्यमंत्री यांचे खाजगी सचिव
- ७) मा. मुख्य सचिव यांचे उपसचिव, मंत्रालय, मुंबई
- ८) अपर मुख्य सचिव (वित्त), वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई
- ९) अपर मुख्य सचिव (महसुल), महसुल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई
- १०) अपर मुख्य सचिव (ग्रामविकास), ग्रामविमास विभाग, मंत्रालय, मुंबई
- ११) प्रधान सचिव (कृषी), कृषी व पदुम विभाग, मंत्रालय, मुंबई
- १२) प्रधान सचिव (मदत व पुनर्वसन), महसुल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई
- १३) अपर मुख्य सचिव /प्रधान सचिव /सचिव, सर्व मंत्रालयीन विभाग, मंत्रालय, मुंबई
- १४) सर्व विभागीय आयुक्त

- १५) आयुक्त (कृषि) , कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
- १६) महालेखापाल १/२ (लेखा व अनुज्ञेयता), महाराष्ट्र राज्य, मुंबई/नागपूर
- १७) महालेखापाल १/२ (लेखापरीक्षा), महाराष्ट्र राज्य, मुंबई/नागपूर
- १८) सर्व जिल्हाधिकारी
- १९) सर्व जिल्हा परिषदांचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी
- २०) सर्व जिल्हा अधिक्षक कृषी अधिकारी
- २१) वित्त विभाग (व्यय-९/ अर्थ-३), मंत्रालय, मुंबई.
- २२) सह सचिव तथा वित्तिय सल्लागार, मदत व पुनर्वसन, नवीन प्रशासन इमारत, मंत्रालय, मुंबई
- २३) महसूल व वन विभाग, कार्यासन क्रमांक म-३/म-११
- २४) निवडनस्ती (कार्यासन म-७).